

Maria Ochwat*

POSTAWA INDONEZYJSKICH STUDENTÓW WOBEC ZBRODNI PRZECIWKO LUDZKOŚCI POPEŁNIONYCH W LATACH 1965–1966 W INDONEZJI

Streszczenie

Zbrodnie przeciwko ludzkości zostały popełnione podczas rządów Suharto w Indonezji w latach 1965–1966. Pomimo zgromadzenia ogromnej ilości dowodów i potwierdzenia popełnienia takich zbrodni m.in. przez specjalnie powołany w tym celu Międzynarodowy Trybunał Ludowy z 1965 roku, rządzący konsekwentnie odmawiali podjęcia działań w celu wyjaśnienia tych zbrodni, osądzenia i ukarania winnych oraz zapewnienia zadośćuczynienia i/lub odszkodowania ofiarom i/lub członkom ich rodzin. Do dziś rządzący nigdy oficjalnie nie przyznali, że takie zbrodnie w ogóle miały miejsce, a tym samym nie przeprosili za ich popełnienie. Celem tego artykułu jest przedstawienie historii zbrodni przeciwko ludzkości z lat 1965–1966 w Indonezji oraz tego, jak ocaleni, obrońcy praw człowieka, naukowcy i artyści walczą o sprawiedliwość, a także pokazanie perspektywy młodych ludzi.

Słowa kluczowe: Indonezja, zbrodnie przeciwko ludzkości, Międzynarodowy Trybunał Ludowy 1965, Suharto

Wstęp

W latach 1965–1966 w Indonezji, za czasów rządów Suharto, doszło do popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości. Mimo zebrania bogatego materiału dowodowego i potwierdzenia popełnienia takich zbrodni m.in. przez specjalnie powołany Międzynarodowy Trybunał Ludowy 1965, rządzący konsekwentnie odmawiają podjęcia działań mających na celu wyjaśnienie tychże zbrodni, osądzenie i ukaranie winnych, a także zadośćuczynienie i/lub odszkodowanie dla ofiar i/lub członków ich rodzin. Do dziś rządzący nigdy oficjalnie nie przyznali, że w ogóle doszło do takich zbrodni, i nie przeprosili za ich popełnienie.

* Uniwersytet Szczeciński, e-mail: maria.ochwat@usz.edu.pl, ORCID: 0000-0001-6192-423X.

Celem artykułu jest przedstawienie dziejów zbrodni przeciwko ludzkości w latach 1965–1966 w Indonezji, a także tego, w jaki sposób ocaleni, obrońcy praw człowieka, naukowcy i artyści walczą o sprawiedliwość, oraz pokazanie perspektywy młodych ludzi. Hipoteza brzmi: „Młodzi ludzie nie mają szczególnej wiedzy na temat wydarzeń z lat 1965–1966, nie wiedzą także, w jaki sposób mogliby zapobiec wystąpieniu zbrodni ludobójstwa czy zbrodni przeciwko ludzkości w przyszłości, choć na przestrzeni lat można zaobserwować u nich wzrost zainteresowania tym tematem”.

W osiągnięciu zamierzonego celu i weryfikacji hipotezy zostały wykorzystane następujące metody badawcze: historyczna, porównawcza, behawioralna (a zwłaszcza następujące techniki: ankieta, obserwacja uczestnicząca, analiza dokumentów). Ponadto autorka wykorzystwała metody ilościowe, podejścia normatywne, realistyczne, instytucjonalne, funkcjonalne, behawioralne i systemowe. Autorka dwukrotnie (w latach 2018/19 oraz 2022/23) w tej samej grupie badawczej przeprowadziła ankietę na temat stosunku młodych Indonezyjczyków (studentów) do zbrodni przeciwko ludzkości w latach 1965–1966.

Zarys dziejów zbrodni przeciwko ludzkości w Indonezji w latach 1965–1966 i walka o sprawiedliwość

Aby zrozumieć, dlaczego w Indonezji doszło w 1965 roku do popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości, należy sięgnąć do czasów sprawowania władzy przez prezydenta Sukarno, uznawanego za ojca niepodległej Indonezji. Indonezja uzyskała niepodległość w 1945 roku. Okres niepodległości Indonezji można podzielić na trzy etapy, a mianowicie: epokę Sukarno (do 1965 roku), rządy wojskowe generała Suharto (do 1998 roku), a następnie budowę wielopartyjnej demokracji¹. Sukarno realizował tak zwaną koncepcję „kierowanej demokracji”, starając się godzić ze sobą różne środowiska, przede wszystkim nacjonalistyczne, islamskie i komunistyczne. W polityce zagranicznej starał się zachować dystans zarówno do USA, jak i do Związku Sowieckiego, choć w praktyce dążył do wprowadzenia w Indonezji socjalizmu². W gospodarce celem było osiągnięcie samowystarczalności kraju w zakresie żywności (zwłaszcza ryżu), odzieży i podstawowych artykułów pierwszej potrze-

¹ K. Gawlikowski, A. Jelonek, J. Smulski, *Azja Południowo-Wschodnia i Wyspy Pacyfiku* [w:] *Azja Wschodnia na przełomie XX i XXI wieku. Przemiany polityczne i społeczne*, red. K. Gawlikowski, M. Ławacz, Warszawa 2004, s. 323.

² J.D. Legge, *Sukarno. A Political Biography*, Singapore 2003, s. 11–16.

by. W 1964 roku jego polityka poniosła ostateczną klęskę. W kraju panowała bieda, wysoka inflacja, a tym samym coraz większe niezadowolenie społeczne³.

W konsekwencji tych wydarzeń w nocy z 30 września na 1 października 1965 roku pułkownicy Untung i Latief, nazywając siebie Ruchem 30 Września, podjęli próbę zamachu stanu, rzekomo w celu ochrony urzędującego prezydenta przed imperialistycznym spiskiem CIA, z udziałem prawicowych generałów, których zresztą od razu zamordowano. Generał Suharto bardzo szybko opanował sytuację, zmuszając spiskowców do poddania się. Jednocześnie ogłosił, że za zamachem stała popularna wówczas Komunistyczna Partia Indonezji (PKI), której działalność została zakazana, a prezydenta Sukarno stopniowo odsuwano od władzy⁴. W tym czasie indonezyjska armia prowadziła kampanię propagandową mającą na celu podżeganie do powszechnej nienawiści i przemocy wobec PKI i jej zwolenników. Kampania ta miała silnie mizoginistyczny charakter (m.in. rozpowszechniano oszczerstwa na temat członkiń postępowej organizacji kobiecej Gerwani, jakoby to właśnie one wykastrowały i torturowały generałów w nocy 30 września). Propaganda wymierzona w przeciwników Suharto okazała się niezwykle skuteczna, a jej efekty widoczne są do dzisiaj. Przeciwnicy Suharto przedstawiani byli jako zdrajcy narodu, zdrajcy islamu czy niebezpieczni ateści⁵. Suharto zarządził oczyszczenie państwa z „komunistów”, a także osób posądzonych o posiadanie lewicowych czy socjalistycznych poglądów, członków społeczności chińskiej, kobiet Gerwani, lewicowych aktywistów, postępowych artystów i intelektualistów, członków grup chłopskich i związków zawodowych czy też sympatyków prezydenta Sukarno. Według różnych źródeł śmierć poniosło wówczas od 500 tys. do 1 mln osób, a ponad 1,7 mln osób zostało uwięzionych bez procesu⁶.

Władzę w państwie przejął Suharto, rozpoczynając trwające 33 lata autorytarne i krwawe rządy. Suharto zerwał stosunki z państwami socjalistycznymi, zbliżając się do krajów Zachodu, a w szczególności do USA. Wprawdzie gospodarka Indonezji rozkwitła, pojawiły się nowe gałęzie przemysłu, wzrósł poziom produkcji, należy jednak zauważyć, że

³ *History of Indonesia: Politics and the Economy under Sukarno*, Indonesia-Investments, <https://www.indonesia-investments.com> (10.09.2023).

⁴ K. Gawlikowski, A. Jelonek, J. Smulski, *op.cit.*

⁵ M.S. Zurbuchen, *History, memory, and the “1965 incident” in Indonesia*, Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, <https://library.fes.de> (12.08.2023).

⁶ S.E. Wieringa, J. Melvin, A. Pohlman, *The Indonesian genocide and the International People’s Tribunal for 1965* [w:] *The International People’s Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, red. S.E. Wieringa, J. Melvin, A. Pohlman, London–New York, 2019, s. 14.

znaczna część kapitału Indonezji pochodziła z pożyczek, co doprowadziło do ogromnego zadłużenia państwa. Za rządów Suharto wzrosły korupcja i nepotyzm. Dyktator łamał prawa człowieka, jednocześnie eliminując rzesze przeciwników. W roku 1998, po szóstej reelekcji, pod naporem protestów ze strony poddanych ustąpił ze stanowiska prezydenta⁷. Dwa lata później oskarżono go o nadużywanie władzy, jednak nigdy nie przeprowadzono procesu ze względu na zły stan zdrowia polityka. Suharto zmarł w 2008 roku⁸.

Od 2014 roku Asia Justice and Rights (AJAR) i inne organizacje pozarządowe zbierają świadectwa tortur i nieludzkiego traktowania lub karania, których doświadczyły ofiary zbrodni z 1965 roku. Wynika z nich, że przytłaczającą większość sprawców tych czynów stanowili członkowie sił bezpieczeństwa. Większość ofiar została arbitralnie zatrzymana, aresztowana i przetrzymywana bez procesu. Czasami ofiary umierały na skutek stosowanych tortur, a niekiedy w wyniku doznanych wówczas obrażeń. Tortury stosowano m.in. w celu uzyskania informacji, jako karę, zastraszenie, upokorzenie albo zmuszenie do zmiany poglądów politycznych. Tortury i nieludzkie traktowanie lub karanie miały miejsce również poza miejscami zatrzymań i przetrzymywania. Ofiary doświadczały m.in. przemocy seksualnej, bicia, rażenia prądem, zmuszania do ciężkiej pracy bez możliwości odpoczynku, miażdżenia kończyn, zmuszania do jedzenia ostrych papryczek chili i zgniętego, brudnego jedzenia, czasem zmieszanego z kamieniami lub odłamkami szkła, poparzeń, podtopień, ukamienowania, zastraszania⁹. Prześladowania i okrutne traktowanie i karanie trwały także po zwolnieniu ofiar z aresztu czy więzienia. Władze żądały od nich ponoszenia ciężarów finansowych lub w naturze, przy czym, zgodnie z oficjalną polityką, dyskryminowano ich na rynku pracy, ograniczano dostęp do edukacji, pozbawiano możliwości korzystania z pomocy społecznej. Jednocześnie władze, wraz z siłami bezpieczeństwa, kontrolowały wszystkie aspekty życia prywatnego ofiar i ich rodzin, pozbawiono ich prawa do głosowania, a także uniemożliwiono im dostęp do pracy w służbie cywilnej, wojsku, edukacji i mediach. Ofiary i członkowie ich rodziny byli etykietowani i stygmatyzowani, m.in. za sprawą umieszczenia w ich dowodach tożsamości

⁷ S Eklöf, *Power and Political Culture in Suharto's Indonesia The Indonesian Democratic Party (PDI) and Decline of the New Order (1986–98)*, DiVa, <https://www.diva-portal.org> (1.09.2023).

⁸ M. Berger, *Suharto Dies at 86: Indonesian Dictator Brought Order and Bloodshed*, New York Times, 2008, <https://www.nytimes.com> (30.08.2023).

⁹ J. Mendez, *Still denied: Right to Rehabilitation for Torture Victims During the Mass Detention of 1965 in Indonesia*, Accountability, Justice, and Rights, <https://www.asia-ajar.org> (15.08.2023).

oraz na aktach zawarcia związku małżeńskiego stempla wskazującego na ich rzeczywiste lub domniemane zaangażowanie w działalność partii komunistycznej czy też posiadanie poglądów lewicowych. Ofiary i członkowie ich rodzin nie mogli legalnie spotykać się z innymi ocalałymi, byli inwigilowani, zakazano im również swobody w przemieszczaniu się. Domy, ziemia, firmy i/lub emerytury rządowe ofiar zostały skonfiskowane i nigdy ich nie zwrócono¹⁰.

Rządy Suharto zostały obalone w 1998 roku. Jednakże obietnice dotyczące wyjaśnienia zbrodni z lat 1965/66, ukarania winnych i zadośćuczynienia dla ofiar oraz ich rodzin nie są dotrzymywane przez kolejnych rządzących. Do dziś nigdy oficjalnie nie przyznali się ani nie przeprosili za ich popełnienie¹¹. Mimo to, dzięki wysiłkom aktywistów, obrońców praw człowieka, naukowców i poszkodowanych – 20 lipca 2016 roku świat wreszcie usłyszał, że Indonezja jest winna popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości. Droga do tej historycznej chwili była długa i wyboista. Poprzedziło ją kilka znaczących wydarzeń, między innymi takich, jak: utworzenie Fundacji Międzynarodowy Trybunał Karny i przygotowanie przez niego raportu końcowego¹², zakończenie śledztwa prowadzonego przez Narodową Komisję Praw Człowieka w 2012 roku, pokaz filmu *The Act of Killing*, opublikowanie raportu na temat masowych zbrodni w 2012 roku przez magazyn „Tempo”, utworzenie i działalność Komisji Pojednania czy też organizację *Krajowego symposium na temat tragedii z 1965 roku*. Chcąc nieco lepiej zrozumieć stosunek obywateli Indonezji do zbrodni przeciwko ludzkości z lat 1965–1966, warto przybliżyć te wydarzenia.

Po upadku reżimu tzw. Nowego Porządku część społeczeństwa coraz częściej domagała się wyjaśnienia zbrodni z lat 1965–1966, ukarania winnych oraz zadośćuczynienia dla ofiar. Organizacje i instytucje polityczne na te potrzeby zareagowały dopiero w 2003 roku, kiedy to Narodowa Komisja Praw Człowieka w ramach projektu badawczego (a nie śledztwa) postanowiła zająć się problemem naruszeń praw człowieka za czasów rządów Suharto. Komisja ta koncentrowała się przede wszystkim na więźniach politycznych osadzonych w kolonii karnej na wyspie Buru. Choć zebrane dowody wyraźnie wskazywały na systematyczne łamanie praw człowieka, to jednak Komisja, powiązana z siłami bezpieczeństwa

¹⁰ G. Wandita, I. Fernida, K. Cambell-Nelson, *Mass torture in 1965–66 – a continuing legacy* [w:] *The International People's Tribunal...*, s. 63–67.

¹¹ S.E. Wieringa, *op.cit.*, s. 10–11.

¹² Final Report of the IPT 1965 Findings and Documents of the International People's Tribunal on Crimes against Humanity Indonesia 1965, IPT 1965 Foundation, The Hague–Jakarta 2016.

oraz konserwatywnymi grupami islamskimi, zakwestionowała ich wiarygodność i zaniechała prowadzenia dalszych badań. Temat kontynuowania badań powrócił dopiero w 2007 roku¹³, a w 2012 roku opublikowano wyniki badań pochodzących z sześciu regionów Indonezji (Flores, Bali, Maluku, Północnej Sumatry, Południowej Sumatry i Południowego Sulawesi). Komisja zebrala wówczas 359 zeznań od świadków i ocalałych, a także zgromadziła wiele dowodów wskazujących na rażące naruszenia praw człowieka, popełnionych po zamachu stanu w 1965 roku. W swoim raporcie Komisja uznała, że istnieją przytłaczające dowody na „powszechne i systematyczne” zabójstwa i inne zbrodnie przeciwko ludności cywilnej dokonywane przez państwo i jego pełnomocników. Stwierdzono, że istnieją dowody na dziewięć rodzajów zbrodni przeciwko ludzkości, a mianowicie: zabójstwa, eksterminację, zniewolenie, przymusowe eksmisje/kary, arbitralne pozbawienie wolności, tortury, gwałty i inne formy przemocy seksualnej, prześladowania i wymuszone zaginięcia. W części końcowej raportu pojawiła się także rekomendacja dla Prokuratora Generalnego, aby kontynuował śledztwa w tej sprawie. Jednocześnie Komisja wyraziła nadzieję na utworzenie, w nieodległej przyszłości, specjalnego trybunału karnego dla osądzenia sprawców tych zbrodni. Choć raport trafił do Biura Prokuratora Generalnego Indonezji, został on przez niego odrzucony ze względu na rzekomo niewystarczającą liczbę dowodów, a także zbieranie ich niezgodnie z przepisami¹⁴.

W tym czasie na ekranach kin ukazał się film dokumentalny pt. *The Act of Killing* amerykańskiego reżysera Joshuy Oppenheimera. Film, mający premierę w Indonezji i kilku innych państwach na przełomie lat 2012/13, spotkał się z szerokim międzynarodowym uznaniem. Film nominowano także do Oscara¹⁵. Warto tu też wspomnieć o kolejnym filmie tego samego reżysera *The Look of Silence* z 2014 roku. Oba filmy wywarły ogromny wpływ na zainicjowanie międzynarodowej debaty na temat zbrodni przeciwko ludzkości w Indonezji w latach 1965–1966¹⁶. Kolejnym ważnym wydarzeniem, które wywołało publiczną dyskusję na temat zbrodni z lat 1965–1966, było opublikowanie w indonezyjskim magazynie „Tempo” w październiku 2012 roku raportu na temat masowych mordów. Wydanie specjalne magazynu, zatytułowane *Requiem dla*

¹³ K. Setiawan, *Between Law, Politics and Memory: The Indonesian National Commission on Human Rights (Komnas Ham) and Justice for Past Human Rights Crimes*, „Australian Journal of Asian Law”, 2018, Vol. 19, No. 1, s. 122–123.

¹⁴ S.E. Wieringa, *op.cit.*, s. 6–8.

¹⁵ C. Demaria, P. Violi, *The act of documenting: Joshua Oppenheimer's The Act of Killing*, „Media, War & Conflict”, 2020, Vol. 13, Iss. 1, s. 88–104.

¹⁶ „The Look of Silence”: Will New Film Force U.S. to Acknowledge Role in 1965 Indonesian Genocide?, Democracy Now!, <https://www.democracynow.org> (12.08.2023).

masakry, zawierało zeznania sprawców, szczegóły dotyczące masowych grobów, brutalnych mordów, a także znieważania i bezczeszczenia zwłok. W numerze zamieszczono również wywiady z byłymi sprawcami tych zbrodni¹⁷.

W takiej atmosferze w marcu 2013 roku zawiązał się niewielki zespół roboczy, którego celem było opracowanie koncepcji stworzenia Fundacji na rzecz Międzynarodowego Trybunału Ludowego w sprawie zbrodni przeciwko ludzkości w Indonezji w 1965 roku (zwanej Fundacją IPT 1965). Została ona oficjalnie ustanowiona w marcu 2014 roku. Jej celem miało być stworzenie i zorganizowanie trybunału karnego w sprawie zbrodni popełnionych w latach 1965–1966, a także zwiększenie świadomości obywateli Indonezji i innych państw na temat tych tragicznych wydarzeń, jak również idei promowania pojednania w Indonezji. Twórcy Fundacji wierzyli, że dowiodą, iż „sprawiedliwość jest nadal możliwa”, a ponadto jej działania mogą przyczynić się do „stworzenia odpowiedniego klimatu politycznego w Indonezji, w którym prawa człowieka i rządy prawa będą uznawane i szanowane”¹⁸.

Przez kolejnych 18 miesięcy Fundacja przygotowywała materiał dowodowy, który miał być podstawą wszczęcia postępowania przeciwko sprawcom zbrodni z lat 1965–1966. Raport powstał dzięki zaangażowaniu przede wszystkim obrońców praw człowieka, naukowców z Indonezji, a także Ameryki Północnej, Europy i Australii. Opisano zabójstwa i masowe uwięzienia w kilku regionach Indonezji. Prowadzono również badania nad konkretnymi formami przemocy, takimi jak przemoc seksualna czy zmuszanie obywateli Indonezji do opuszczenia kraju po zamachu stanu. Następnie publiczne przesłuchania przed Międzynarodowym Trybunałem Ludowym odbyły się w Nieuwe Kerk w Hadze w dniach od 10 do 13 listopada 2015 roku. Wówczas to ocaleni, naukowcy i obrońcy praw człowieka złożyli zeznania przed specjalnym siedmioosobowym składem sędziowskim (w jego skład weszli międzynarodowi eksperci, w tym byli sędziowie i prokuratorzy, jak Zak Yacoob i Geoffrey Nice, osoby mające doświadczenie w innych sądach międzynarodowych – czyli Helen Jarvis i Mireille Fanon Mendès-France, ekspert w dziedzinie prawa międzynarodowego – Cees Flinterman, ekspert w dziedzinie praw człowieka – Shadi Sadr, oraz naukowiec – John Gittings). Wybór Holandii nie był przypadkowy. Chodziło o to, by zapewnić osobom składającym zeznania bezpieczeństwo. Przesłuchania były transmitowane przez internet.

¹⁷ *Requiem for a massacre, TEMPO special report The Act of Killing*, Tempo, <https://www.academia.edu> (10.09.2023).

¹⁸ International People's Tribunal for 1965, <https://www.tribunal1965.org> (10.09.2023).

21 lipca 2016 roku zapadł wyrok, w którym uznano, że Indonezja jest odpowiedzialna i winna zbrodni przeciwko ludzkości dokonanych w ramach szerokiego, powszechnego i systematycznego ataku na Komunistyczną Partię Indonezji (PKI), organizacje stowarzyszone, jej przywódców, członków i zwolenników, a także ich rodziny. Jednocześnie potępiono państwo indonezyjskie nie tylko za to, że nie zapobiegło popełnieniu tych niehumanitarnych czynów, ale również za to, że nie ukarało osób odpowiedzialnych za ich popełnienie. Ważne jest to, iż sędziowie uznali, że odpowiedzialność za te zbrodnie ponoszą nie tylko służby bezpieczeństwa i inne działające wówczas podmioty państwowe, ale również podmioty niepaństwowe (mowa tu o tak zwanych „spontanicznych” działaniach lokalnych), ponieważ nie zwalniało to państwa z obowiązku zapobiegania ich wystąpieniu oraz ukarania osób odpowiedzialnych. Sędziowie wyrazili pogląd, iż Indonezja musi zostać pociągnięta do odpowiedzialności za masowe zabójstwa, uwięzienie, zniewolenie, tortury, wymuszanie haraczy, wymuszone zaginięcia, przemoc seksualną i inne przestępstwa dokonane w latach 1965–1966. Chociaż Międzynarodowy Trybunał Ludowy 1965 nie był formalną instytucją prawną, jego orzeczenia mają znaczenie i są uznawane na forach międzynarodowych i krajowych za dowód popełnienia tych okrutnych czynów za czasów Suharto.

Niestety rządzący w większości zlekceważyli ustalenia Międzynarodowego Trybunału Ludowego. Wystarczy wspomnieć tu chociażby o wiceprezydencie Indonezji, Jusufie Kalli, który przesłuchanie w Holandii nazywał „udawanym procesem”, a minister koordynujący ds. polityki i bezpieczeństwa, Luhut B. Pandjaitan, stwierdził, że trybunał był po prostu żartem. Taką samą opinię wyraził prof. Mahmud MD, były przewodniczący Trybunału Konstytucyjnego, który uznał, że „to tylko żart, jakiś głupi wybryk jakiejś organizacji pozarządowej”¹⁹. Pewne nadzieje pokładano w prezydencie Joko Widodo, który podczas swojej kampanii prezydenckiej w 2014 roku oświadczył, że zajmie się problemem naruszeń praw człowieka, a w szczególności zbrodniami popełnionymi w latach 1965–1966. Wprawdzie w 2015 roku powołał Komisję Pojednania, a także zorganizował specjalne krajowe sympozjum na temat tragedii z 1965 roku w kwietniu 2016 roku, jednak ostatecznie zrezygnował z pomysłu wyjaśnienia zbrodni z tego okresu, ukarania winnych i zadośćuczynienia ofiarom i członkom ich rodzin. Nie widział również potrzeby przeproszenia za zbrodnie. W marcu 2017 roku grupy ocalałych

¹⁹ N. Katjasungkana, S.E. Wieringa, *Organisation and impact of the International People's Tribunal on 1965 crimes against humanity in Indonesia* [w:] *The International People's Tribunal...*, s. 32.

wraz z wieloma organizacjami praw człowieka, w tym Indonezyjską Narodową Fundacją Pomocy Prawnej oraz Komisją ds. Zaginionych i Ofiar Przemocy, zorganizowały trzydniowe seminarium *Droga do sprawiedliwości dla ocalałych* w Dżakarcie. Podczas tego wydarzenia organizatorzy wezwali administrację Joko Widodo do rozważenia przyjęcia ustaleń Międzynarodowego Trybunału Ludowego 1965 i naprawienia zbrodni z lat 1965–1966. Do chwili składania niniejszego artykułu rządzący nie podjęli żadnych oficjalnych działań w tej dziedzinie²⁰.

Zbrodnie popełnione w latach 1965–1966 w opinii indonezyjskich studentów

Niniejsze badania ankietowe zostały przeprowadzone dwukrotnie w tej samej grupie respondentów. Badania dotyczyły postrzegania praw człowieka przez studentów Indonezji, a w niniejszym artykule zostanie zaprezentowany jedynie ich fragment dotyczący wyłącznie zbrodni popełnionych w Indonezji w latach 1965–1966. Pierwsze badania ankietowe przeprowadzono na przełomie lat 2018/19 podczas pobytu naukowo-badawczego autorki w Indonezji. Ankiety zostały rozdane na trzech uniwersytetach na wyspie Jawa wśród losowo wybranych studentów studiów dziennych takich kierunków, jak: prawo, nauki polityczne, stosunki międzynarodowe, socjologia i administracja. Rozdano 500 ankiet, otrzymano 448 wypełnionych kwestionariuszy. Ankieta była anonimowa, jednakże na końcu kwestionariusza pojawiła się prośba do uczestnika badania, że jeśli byłby zainteresowany poznaniem wyników, a także uczestnictwem w kolejnych badaniach, aby zostawił swój adres e-mail. W ten sposób powstała baza adresowa składająca się z 412 adresów e-mail.

W związku z pandemią Covid-19 i wprowadzeniem w latach 2022–2023 licznych ograniczeń dotyczących praw człowieka przez rządzących na całym świecie, w tym w Indonezji, a także coraz częściej podejmowanego w Indonezji tematu zbrodni popełnionych w latach 1965–1966, przeprowadzono ponownie takie same badania ankietowe, tym razem jednak za pośrednictwem internetu. Otrzymano 382 ankiety. Wybór studentów (we wszystkich przeprowadzonych badaniach) nie był przypadkowy, a podyktowany tym, iż to właśnie oni, niebawem, będą podejmowali ważne decyzje w swoim państwie, także w obszarze praw człowieka.

²⁰ S.E.Wieringa, *op.cit.*, s. 10–11.

Tabela 1. Uczestnicy badań ankietowych w latach 2018/19 oraz 2022/23

Płeć	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
Kobiety	83	63%	51	66%
Mężczyźni	65	37%	31	34%
Razem	48	100%	82	100%
Religia	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
Muzułmanie	62	58,48%	24	58,64%
Protestanci	7	21,65%	1	23,82%
Katolicy	8	6,25%	5	6,54%
Hinduiści	3	5,13%	6	4,19%
Inne wyznania	4	3,13%	2	3,14%
Ateiści	7	1,56%	5	1,31%
Brak odpowiedzi	7	3,79%	9	2,36%
Razem	48	100,00%	82	100,00%
Poglądy polityczne	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
Niesprecyzowane	17	26,12%	12	29,32%
Lewicowe	2	4,91%	8	4,71%
Centrolewicowe	8	19,64%	4	19,37%
Skrajnie lewicowe	1	0,22%	0	0,00%
Centrowe	4	23,21%	3	21,73%
Centroprawicowe	5	16,74%	4	16,75%
Prawicowe	6	8,04%	7	7,07%
Skrajnie prawicowe	0	0,00%	0	0,00%
Inne	5	1,12%	4	1,05%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W obu badaniach wzięło udział więcej kobiet, muzułmanów oraz osób o niesprecyzowanych poglądach politycznych. Różnica pomiędzy liczbą muzułmanów a pozostałymi wskazaniem jest na tyle wyraźna, że analizowanie poniższych odpowiedzi z uwzględnieniem kryteriów płci, religii czy poglądów politycznych mogłoby być mylące. Średnia wieku studentów biorących udział w badaniach 2018/19 to 24 lata, a w przypadku badań z 2022/23 – 26 lat.

Tabela 2. Doświadczenie zbrodni z lat 1965–1966

Czy ktokolwiek z Twojej rodziny został doświadczony przez te zbrodnie?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
tak	9	15,40%	7	25,39%
nie	77	61,83%	98	51,83%
nie mam zdania	2	22,77%	7	22,77%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 3. Wiedza na temat sprawców zbrodni w latach 1965–1966

Czy ktokolwiek ze znanych Ci osób dopuścił się popełnienia tych zbrodni?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
tak	6	16,96%	8	15,18%
nie	80	40,18%	46	38,22%
nie mam zdania	92	42,86%	78	46,60%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Niewątpliwie uczestnicy obu badań ankietowych mogą inaczej postrzegać zbrodnie popełnione w latach 1965–1966, jeśli ofiarami byli ich bliscy. To samo dotyczy ich wiedzy na temat sprawców tych zbrodni. Okazuje się, że bliscy większości ankietowanych (w obu okresach badawczych) nie byli ofiarami tych zbrodni. Warto jednak zauważyć, że niemal o 10% wzrósł odsetek osób, które podczas drugiego badania ankietowanego wskazały, że ofiarami byli ich bliscy. Może oznaczać to, że wśród młodych ludzi wzrasta zainteresowanie tym okresem w historii, częściej rozmawiają z bliskimi, tropią dzieje swoich przodków. Większość osób w obu okresach badawczych stwierdziło, że albo nie zna, albo nie ma wiedzy na temat konkretnych sprawców tych zbrodni. Otrzymany wynik nie musi oznaczać, że młodzi ludzie nie są zainteresowani dziejami swojego państwa, ale raczej to, że informacje na temat sprawców były²¹ – i w dalszym ciągu są ukrywane.

²¹ N. Katjasungkana, S.E. Wieringa, *op.cit.*, s. 33.

Tabela 4. Wiedza na temat wydarzeń z lat 1965–1966

W Indonezji doszło do popełnienia				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
I. Ludobójstwa				
nie zgadzam się	7	14,96%	1	13,35%
raczej się nie zgadzam	3	22,99%	7	25,39%
nie mam zdania	7	17,19%	5	17,02%
raczej się zgadzam	64	36,61%	42	37,17%
zgadzam się	7	8,26%	7	7,07%
Razem	48	100,00%	82	100,00%
II. Zbrodni przeciwko ludzkości				
nie zgadzam się	1	11,38%	1	8,12%
raczej się nie zgadzam	3	11,83%	3	8,64%
nie mam zdania	6	12,50%	6	6,81%
raczej się zgadzam	4	45,54%	92	50,26%
zgadzam się	4	18,75%	00	26,18%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 5. Wiedza na temat daty zbrodni, których dotyczy badanie ankietowe

Kiedy w Indonezji doszło do ludobójstwa/zbrodni przeciwko ludzkości?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
do 1959 r.	7	3,79%	2	3,14%
w latach 60.	49	33,26%	72	45,03%
w latach 70.	8	8,48%	9	7,59%
w latach 80.	8	4,02%	2	3,14%
w latach 90.	6	16,96%	4	14,14%
między 2000 a 2017 r.	7	6,03%	8	4,71%
nigdy	4	5,36%	2	3,14%
nie wiem	9	22,10%	3	19,11%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Kolejne dwa pytania dotyczą wiedzy ogólnej ankietowanych na temat dokonanych zbrodni (tabele 4 i 5). Okazuje się, że większość badanych doskonale wie, że w tym czasie w Indonezji doszło do zbrodni przeciwko ludzkości. Większość także potrafi prawidłowo wskazać, kiedy do nich doszło.

Tabela 6. Wyjaśnienie i ukaranie winnych

Czy rządzący powinni podjąć działania związane z wyjaśnieniem i ewentualnym ukaraniem winnych zbrodni z lat 1965–1966?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
nie, dlatego, że to stare dzieje	2	2,68%	3	0,79%
nie, dlatego, że to hamuje rozwój społeczeństwa	5	1,12%	1	0,26%
nie, dlatego, że nikt tak naprawdę nie wie, jak to było	3	2,90%	1	0,26%
nie, dlatego, że mówienie o tym stanowi hańbę dla narodu	9	4,24%	0	0,00%
tak, dlatego, że te zbrodnie nie mogą zostać zapomniane	7	19,42%	2	24,08%
tak, aby nigdy nie popełniono podobnych zbrodni	1	20,31%	34	35,08%
tak, dlatego, że jest to zgodne ze standardami ochrony praw człowieka	12	25,00%	8	25,65%
tak, dlatego, że ofiarami byli członkowie mojej rodziny i powinno się uhonorować ich pamięć	3	5,13%	9	4,97%
nie wiem, ciężko powiedzieć	1	18,08%	4	8,90%
inne, jakie?	5	1,12%	0	0,00%
Razem	48	100,00%	82	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 7. Odpowiedzialność za zbrodnie przeciwko ludzkości

Czy sprawcy zbrodni przeciwko ludzkości z lat 1965–1966 powinni być pociągnięci do odpowiedzialności?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
tak	276	61,61%	244	63,87%
raczej tak	92	20,54%	96	25,13%
raczej nie	18	4,02%	9	2,36%
nie	6	1,34%	1	0,26%
nie mam zdania	56	12,50%	32	8,38%
Razem	448	100,00%	382	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 8. Zadośćuczynienie i/lub odszkodowanie dla ofiar i/lub członków ich rodzin

Czy ofiary i/lub członkowie ich rodzin powinni otrzymać zadośćuczynienie i/lub odszkodowanie?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
nie	21	4,69%	3	0,79%
raczej nie	46	10,27%	24	6,28%
raczej tak	213	47,54%	197	51,57%
tak	92	20,54%	113	29,58%
nie mam zdania	76	16,96%	45	11,78%
Razem	448	100,00%	382	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Kolejne trzy pytania (tabele 6, 7 i 8) dotyczą opinii młodych ludzi na temat wyjaśnienia zbrodni przeciwko ludzkości, ewentualnego ukarania winnych oraz zadośćuczynienia i/lub odszkodowania dla ofiar i/lub członków ich rodzin. Wyniki uzyskane na pytanie 6 w obu okresach badawczych dają nadzieję, że kiedy młodzi ludzie przejmą w państwie stery, zbrodnie popełnione w latach 1965–1966 wreszcie zostaną wyjaśnione, a winni ukarani. W pierwszym badaniu zdecydowana większość ankietowanych opowiadała się za tym, że zbrodnie te należy wyjaśnić, bo jest to zgodne z ideą poszanowania praw człowieka, że dzięki temu jest szansa, iż takie zbrodnie nigdy więcej nie zostaną popełnione, a jednocześnie nigdy nie zostaną zapomniane. W drugim badaniu można zauważyć jedynie nieco więcej oddanych głosów, że zbrodnie należy wyjaśnić i ukarać winnych, aby nigdy więcej ich nie popełniono. W pytaniu 6 można było też wskazać odpowiedź „inne, jakie”. Choć w obu okresach badawczych pewna niewielka grupa ankietowanych wskazała taką odpowiedź, ale niestety nie podała żadnych własnych propozycji. Pozytywnie można również ocenić wyniki uzyskane w pytaniu 7. W pierwszym badaniu 61,61% domaga się ukarania winnych, a w drugim okresie badawczym – liczba ta wzrasta do 63,87%. Pewna wątpliwość pojawia się w pytaniu 8 o zadośćuczynienie i /lub odszkodowanie dla ofiar i/lub członków ich rodzin. Odpowiedź „raczej tak” w pierwszym okresie badawczym wskazało 47,54% ankietowanych, a w drugim 51,57%. Być może wynika to stąd, że młodzi ludzie nie bardzo wiedzą, jak wyglądałoby takie zadośćuczynienie i/lub odszkodowanie i komu należałoby je przyznać.

Tabela 9. Działania na rzecz zaniechania popełnienia podobnych zbrodni w przyszłości

Jakie kroki powinny zostać podjęte, aby zapobiec w przyszłości popełnienia ludobójstwa lub zbrodni przeciwko ludzkości? (możliwość wielokrotnego wyboru – maksymalnie 3 wskazania)				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
stworzenie efektywnego systemu wczesnego ostrzegania	193	14,36%	189	16,49%
zakazanie dyskryminacji z jakiegokolwiek przyczyny	207	15,40%	98	8,55%
karanie tych, którzy dyskryminują innych	156	11,61%	57	4,97%
stworzenie trybunału karnego dla ukarania winnych	286	21,28%	299	26,09%
odszkodowanie i zadośćuczynienie dla ofiar	93	6,92%	92	8,03%
edukowanie społeczeństwa w zakresie poszanowania praw człowieka i konsekwencji ich łamania	393	29,24%	411	35,86%
inne, jakie?	16	1,19%	0	0,00%
Razem	1344	100,00%	1146	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Młodzi ludzie zostali zapytani o to, jakie działania należałoby podjąć, aby zapobiec wystąpieniu podobnych zbrodni w przyszłości. Mogli przy tym wskazać maksymalnie 3 odpowiedzi. Najwięcej ankietowanych zwraca uwagę na szczególną rolę edukacji społeczeństwa w tym zakresie – 393 wskazań w badaniu w latach 2018/19 i 411 wskazań w badaniu 2022/23. Młodzi ludzie chcieliby również utworzenia specjalnego trybunału karnego dla osądzenia winnych tejże zbrodni (21,28% w badaniu z lat 2018/19 i 26,09% w badaniu z lat 2022/23). Ponadto wielu z nich zauważa konieczność stworzenia efektywnego systemu wczesnego ostrzegania oraz wprowadzenia i egzekwowania zakazu dyskryminacji. W pytaniu 9 można było też wskazać odpowiedź „inne, jakie”. Choć w obu okresach badawczych pewna niewielka grupa ankietowanych wskazała taką odpowiedź, ale niestety nie podała żadnych własnych propozycji.

Tabela 10. Wiedza na temat istnienia i działalności Międzynarodowego Trybunału Ludowego

Czy kiedykolwiek słyszałeś o Międzynarodowym Trybunale Ludowym 1965?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
Tak	215	47,99%	278	72,77%
Nie	233	52,01%	104	27,23%
Razem	448	100,00%	382	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W nawiązaniu do pytania 9, w którym młodzi ludzie domagają się utworzenia międzynarodowego trybunału karnego, w pytaniu 10 zapytano o Międzynarodowy Trybunał Ludowy 1965. Wyniki uzyskane w pierwszym okresie badawczym wydają się nieco zaskakujące, ponieważ aż 52,01% stwierdziło, że nie słyszało o takim trybunale. Jest to o tyle dziwne, że pierwsze badania ankietowe były przeprowadzone nieco ponad dwa lata od wyroku tegoż trybunału w Hadze, a w samej Indonezji dużą popularnością cieszyły się oba filmy Joshuy Oppenheimera, choć prawdą jest, że nierzadko były one pokazywane w tak zwanym „podziemiu”. W kolejnym badaniu widać jednak ogromną zmianę. Aż 72,77% ankietowanych stwierdziło, że słyszało o Międzynarodowym Trybunale Ludowym.

Tabela 11. Przedawnienie zbrodni ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości

Czy zbrodnia ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości powinny ulegać przedawnieniu?				
Odpowiedzi	Badania 2018/19		Badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
nie zgadzam się	51	11,38%	97	25,39%
raczej się nie zgadzam	67	14,96%	81	21,20%
nie mam zdania	137	30,58%	98	25,65%
raczej się zgadzam	121	27,01%	69	18,06%
zgadzam się	72	16,07%	37	9,69%
Razem	448	100,00%	382	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Tabela 12. Rekoncepcja

Czy rekoncepcja w Indonezji po zbrodniach w latach 1965–1966 jest możliwa?				
Odpowiedzi	badania 2018/19		badania 2022/23	
	ilość	udział %	ilość	udział %
tak	63	14,06%	53	14,02%
raczej tak	208	46,43%	181	47,88%
raczej nie	52	11,61%	41	10,85%
nie	43	9,60%	32	8,47%
nie mam zdania	82	18,30%	71	18,78%
Razem	448	100,00%	378	100,00%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W pytaniu 11 młodych ludzi zapytano o to, czy zbrodnie ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości powinny ulegać przedawnieniu. W pierwszym okresie badawczym większość ankietowanych odpowiedziała, że nie ma zdania (30,58%), natomiast w badaniu z lat 2022/23 odsetek takich osób spada (25,65%). Co ciekawe – w pierwszym badaniu 11,83% ankietowanych nie zgadza się, aby takie zbrodnie miały ulec przedawnieniu, natomiast w drugim okresie badawczym – odsetek takich osób znacząco wzrasta (25,39%).

Problem rekoncepcji nierzadko jest procesem niezwykle złożonym i długotrwałym. Okazuje się jednak, że według młodych ludzi jest ona możliwa. W badaniu z lat 2018/19 odpowiedzi „raczej tak” udzieliło 46,43% respondentów, a w badaniu z lat 2022/23 – 47,88%. Co ciekawe – jedynie 9,60% ankietowanych w pierwszym okresie badawczym uznało, że nie jest to możliwe, a w kolejnym badaniu – odsetek takich osób spadł do 8,47%.

Zakończenie

Od zakończenia rządów Suharto mija właśnie 25 lat. Mimo obietnic ocalali członkowie ich rodzin wciąż nie mogą doczekać się sprawiedliwości. Rządzący, wbrew składanym wcześniej obietnicom dotyczącym rozliczenia się z przeszłością, konsekwentnie pomijają ten temat w prowadzonej polityce, a sprawcy, jeśli jeszcze żyją, pozostają bezkarni. Niewątpliwie wyjaśnienie zbrodni sprzed blisko 60 lat, ukaranie winnych, a także zadośćuczynienie i/lub odszkodowanie dla ofiar i/lub członków ich rodzin jest konieczne, aby uniknąć popełnienia podobnych zbrodni w przyszłości.

Mimo braku pełnych i rzetelnych informacji na temat wydarzeń z lat 1965–1966, niechęci polityków czy przedstawicieli konserwatywnych środowisk – obrońcy praw człowieka, aktywiści, naukowcy czy osoby ocalałe starają się walczyć o rozliczenie przeszłości i pamięć o ofiarach. Jednym, choć nie jedynym ich sukcesem było utworzenie Międzynarodowego Trybunału Ludowego 1965. Choć trybunał nie jest instytucją prawną i z tego powodu nie wydaje wyroków, to jego rola w przerwaniu milczenia i bezkarności wokół zbrodni przeciwko ludzkości popełnionych przez indonezyjską armię i jednostki z nimi współpracujące nie podlega dyskusji.

Pewną nadzieję, że kiedyś te zbrodnie zostaną wyjaśnione i rozliczone, dają młodzi ludzie. Ich rodzice, dziadkowie, nie dość, że często nie wiedzieli zbyt dużo o zbrodniach przeciwko ludzkości popełnionych w latach 1965–1966, zwykle obawiali się w ogóle poszukiwać informacji czy rozmawiać na ten temat. Mimo uznania przez Międzynarodowy Trybunał Ludowy 1965, że w Indonezji w latach sześćdziesiątych doszło do popełnienia zbrodni przeciwko ludzkości, filmów dokumentalnych i dyskusji inicjowanych przez obrońców praw człowieka, naukowców, wiele uczelni w dalszym ciągu obawia się mówić o tych wydarzeniach. Takie doświadczenie ma również autorka tej publikacji, która podczas pobytu w Indonezji nierzadko słyszała, że uczelnie w obawie przed potencjalnymi konsekwencjami nie chcą oficjalnie poruszać tego tematu, a tym samym odmawiają udziału w badaniach. Dlatego też, choć autorka wyraża ogromne podziękowania dla trzech uczelni, które ośmieliły się przerwać milczenie i wziąć udział w badaniu, chce, aby pozostały one anonimowe do czasu, gdy uczelnie same zechcą ujawnić, iż brały udział w tym przedsięwzięciu.

Mimo to z przeprowadzonych badań ankietowych wynika, że młodzi ludzie i tak doskonale orientują się, co wydarzyło się w latach sześćdziesiątych, potrafią prawidłowo nazwać te zbrodnie. Jednocześnie większość z nich domaga się wyjaśnienia tych zbrodni, ukarania winnych. Większość młodych ludzi opowiada się także za zadośćuczynieniem i/lub odszkodowaniem dla ofiar i/lub ich bliskich (odpowiedzi „tak” i „raczej tak” w pierwszym badaniu udzieliło łącznie 68,08%, a w badaniu w latach 2022/23 – łącznie 81,15%). Młodzi ludzie uważają, że aby zapobiec tego typu zbrodniom, konieczne jest edukowanie społeczeństwa, stworzenie efektywnego systemu wczesnego ostrzegania, powołanie trybunału karnego celem ukarania winnych zbrodni z lat 1965–1966, a także egzekwowania zakazu dyskryminacji. Analizując dane z obu badań, można śmiało stwierdzić, iż wiedza i zainteresowanie tym tematem, a także poczucie pewnej odpowiedzialności za oficjalne rozliczenie

się z przeszłością wśród młodych ludzi zdecydowanie wzrasta. Tym, co daje nadzieję, że młodzi ludzie będą chcieli uniknąć popełnienia takich zbrodni w przyszłości, jest również ich stosunek do rekoncylacji i pojednania. Okazuje się, że w badaniu z lat 2018/19 odpowiedzi „tak” i „raczej tak” udzieliło łącznie 60,49%, a w badaniu z lat 2022/23 – 61,9% respondentów.

Bibliografia

- Berger M., *Suharto Dies at 86; Indonesian Dictator Brought Order and Bloodshed*, New York Times, 2008, <https://www.nytimes.com> (30.08.2023).
- Demaria C., Viola P., *The act of documenting: Joshua Oppenheimer's The Act of Killing*, „Media, War & Conflict”, 2020, Vol. 13, Iss. 1.
- Eklöf S., *Power and Political Culture in Suharto's Indonesia The Indonesian Democratic Party (PDI) and Decline of the New Order (1986–98)*, DiVa, <https://www.diva-portal.org> (1.09.2023).
- Final Report of the IPT 1965 Findings and Documents of the International People's Tribunal on Crimes against Humanity Indonesia 1965, IPT 1965 Foundation, The Hague–Jakarta 2016.
- Gawlikowski K., Jelonek A., Smulski J., *Azja Południowo-Wschodnia i Wyspy Pacyfiku [w:] Azja Wschodnia na przełomie XX i XXI wieku. Przemiany polityczne i społeczne*, red. K. Gawlikowski, M. Ławacz, Warszawa 2004.
- History of Indonesia: Politics and the Economy under Sukarno*, Indonesia-Investments, <https://www.indonesia-investments.com> (10.09.2023).
- International People's Tribunal for 1965, <https://www.tribunal1965.org> (10.09.2023).
- Katjasungkana N., Wieringa S.E., *Organisation and impact of the International People's Tribunal on 1965 crimes against humanity in Indonesia [w:] The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, red. S.E. Wieringa, J. Melvin, A. Pohlman, London–New York 2019.
- Legge J.D., *Sukarno. A Political Biography*, Singapore 2003.
- Mendez J., *Still denied: Right to Rehabilitation for Torture Victims During the Mass Detention of 1965 in Indonesia*, Accountability, Justice, and Rights, <https://www.asia-ajar.org> (15.08.2023).
- Requiem for a massacre, TEMPO special report The Act of Killing*, Tempo, <https://www.academia.edu> (10.09.2023).
- Setiawan K., *Between Law, Politics and Memory: The Indonesian National Commission on Human Rights (Komnas Ham) and Justice for Past Human Rights Crimes*, „Australian Journal of Asian Law”, 2018, Vol. 19, No. 1.
- Wandita G, Fernida I., Cambell-Nelson K., *Mass torture in 1965–66 – a continuing legacy [w:] The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, red. S.E. Wieringa, J. Melvin, A. Pohlman, London–New York 2019.
- Wieringa S.E., Melvin J., Pohlman A., *The Indonesian genocide and the International People's Tribunal for 1965 [w:] The International People's Tribunal for 1965 and the Indonesian genocide*, red. S.E. Wieringa, J. Melvin, A. Pohlman, London–New York, 2019.
- Zurbuchen M.S., *History, memory, and the “1965 incident” in Indonesia*, Bibliothek der Friedrich-Ebert-Stiftung, <https://library.fes.de> (12.08.2023).

**Indonesian students' attitudes towards crimes against humanity,
committed between 1965–66 in Indonesia**

Abstract

Crimes against humanity were committed during Suharto's 1965/66 rule in Indonesia. Despite amassing a great deal of evidence and confirming the commission of such crimes by, inter alia, the 1965 International People's Tribunal specially established for this purpose, the rulers have consistently refused to take action to explain these crimes, to try and punish those responsible, and to provide reparation and/or compensation to the victims and/or their family members. To this day, officials have never officially acknowledged that such crimes took place at all, and thus have not apologized for committing them. The purpose of this article is to present the history of the 1965/66 crimes against humanity in Indonesia and how survivors, human rights defenders, academics and artists are fighting for justice, as well as to show the perspective of young people.

Keywords: Indonesia, crimes against humanity, International People's Tribunal for 1965, Suharto